

ปฏิจจนุปบาทกับโหมนัส อุปายาส

Paticcasamuppada and Old Age, Death

พิมพ์ชนก เกตุหอม, ธีรทัศน์ ปิติภาคย์พงษ์ และ วริศรา บุญทอง

Pimchanog Gatehorm, Teerathat Pitipakpong and Warisara Boonthong

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Email: pimchi423@gmail.com, pikbma14@gmail.com and b.warisara.pear@gmail.com

วันที่รับบทความ: 16 สิงหาคม 2568; วันที่แก้ไขบทความ 29 กันยายน 2568; วันที่ตอบรับบทความ: 30 กันยายน 2568

Received: August 16, 2025; Revised: September 29, 2025; Accepted: September 30, 2025

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ 3 คือ 1) เพื่อศึกษาหลักคำสอนเรื่องปฏิจจนุปบาทในโหมนัส และ 2) เพื่อศึกษาปฏิจจนุปบาทในอุปายาส บทความนี้เป็นการศึกษาค้นคว้าเชิงเอกสาร ผลการศึกษาพบว่า ปฏิจจนุปบาท แสดงให้เห็นว่า ธรรมทั้งหลายอาศัยกันและกันเกิดขึ้นร่วมกันโดยต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดมีขึ้น หรือการที่ทุกขเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา ปฏิจจนุปบาทเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ หลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุบัติของพระศาสดาทั้งหลาย ปฏิจจนุปบาทมีความสัมพันธ์กับโหมนัส เป็นหนึ่งในทุกขที่ระบุนไว้ใน ทุกข์ขันธ์ โหมนัส คือ ความทุกข์ทางจิต ความไม่สำราญทางจิต ความเสวยอารมณ์อันไม่ดีที่เป็นทุกข์ ซึ่งเกิดแต่มนัสสัมผัส และอุปายาส ความแค้น ความคับแค้น ภาวะของบุคคลผู้แค้น ภาวะของบุคคลผู้คับแค้น ของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิชิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกรังแกคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว

คำสำคัญ : ปฏิจจนุปบาท; โหมนัส; อุปายาส

Abstract

This article has three objectives: 1) to study the doctrine of Dependent Origination in Domanas and 2) to study Dependent Origination in Upayasa. This article is a documentary research. The results of the study found that Dependent Origination shows that all phenomena depend on each other and arise together as factors of each other. All things depend on each other, so they arise. Or the arising of suffering is due to the interrelated factors. Dependent Origination is a principle that the Buddha taught in the form of natural law,

a principle of truth that exists naturally and is not related to the emergence of the Buddhas. Dependent Origination is related to dhammas and is one of the sufferings specified in the Noble Truth of All Dukkha. Dhammas is mental suffering, mental discomfort, the experience of bad objects that are suffering, which arise from mental contact, and Upayasa is resentment, distress, the state of a person who is resentful, the state of a person who is distressed, of a person who is subject to any calamity, who is affected by any dhamma, which is suffering.

Keywords: Patichsamuppada; Sorrow; Despair

บทนำ

ชีวิตมนุษย์เราทุกวันนี้พร่องอยู่เป็นนิตย์ เพราะใจของมนุษย์เต็มไปด้วยความอยาก ซึ่งอยู่ในโลกของความหลง คือ สุขเวทนาและทุกขเวทนา ที่วิ่งพล่านไปตามความพอใจ และไม่พอใจ ดังนั้นมนุษย์จึงเร่าร้อนดิ้นรนแสวงหาเพื่อให้ความอยากของตนเต็ม แต่ก็หาไม่มีใครทำให้ ความอยากเต็มได้ไม่ยิ่งแสวงหาความเร่าร้อนจากการแสวงหา ก็จะเพิ่มมากขึ้นไปเรื่อยๆ ความทุกข์ก็ เกิดตามขึ้นมาตลอด ไร้ความพอ หาความเต็มมิได้ เพราะจิตของมนุษย์ถูกอวิชชาครอบงำ ความพร่องจึงมีอยู่ในจิตของมนุษย์ตลอดเวลาอยู่เป็นนิตย์ พระองค์ทรงตรัสว่าทุกข์กำเนิดอยู่ปัจจุบัน ไม่ควรไปคิดเรื่องที่แล้วมา ทุกข์ที่ยังมาไม่ถึงไม่ควรไปถามหาทุกข์ ผู้ซึ่งอยู่ด้วยความไม่รู้ หลง ย่อมจะถามว่าวิญญูญาณมาจากไหน เกิดเมื่อไร ใครเป็นผู้สร้าง พระองค์ทรงตรัสว่าคนกำลังถูกลูกศรยิงบาดเจ็บอยู่ขณะนี้ กำลังรอ ความช่วยเหลือจากหมอ หมอจะถามผู้ป่วยว่าลูกศรนั้นถูกยิง ตั้งแต่เมื่อไร เวลาเท่าไรและที่ไหน คนยิงคือใครและต้องหากคนยิงมาก่อน จึงจะแก้ไขวางยาให้ถูกและถอนลูกศรออกได้ การแก้ไขของหมอจะแก้ไขได้หรือไม่ คนไข้จะต้องตาย แน่แน่นอน ฉะนั้นทุกข์ของกายใจเกิดขึ้นตอนปัจจุบัน เราไม่ไปถามหาอดีต เสียเวลา เราควรแก้ทุกข์กันเดี๋ยวนี้คือปัจจุบันที่เราเกิด แก่ เจ็บ ตาย เราควรจะปฏิบัติธรรม เพื่อความรู้วิธีดับทุกข์กันในวินาทีนี้เลย ไม่ต้องรอช้านาน เพื่อเห็นความเกิด แก่ เจ็บ ตาย โดยเร็วพลันการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยซึ่งกันและกัน จึงมีตัวกฎหรือสภาวะ ปฏิจจสมุปบาท พระพุทธเจ้าแสดงหลักธรรมชาตธรรมหมวดหนึ่งหรือหลักความจริงซึ่งเป็นเรื่องปิดไว้ พระองค์มาตรัสรู้ความจริงของธรรมชาตที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาต แล้วใช้ปัญญาค้นโดยรู้จัก ธรรมชาตที่แท้จริง สิ่งเหล่านี้เกิดมาก่อน พระพุทธเจ้าทุกพระองค์และหมู่พระพุทธเจ้า ไม่มีผู้เกิดขึ้นรู้ไม่ เพราะว่ารูปนามนี้เกิดมานาน ไม่สามารถจะ คำนวณกาลเวลาได้ แต่พระองค์ตรัสรู้ด้วยปัญญาสมาธิญาณ ยิ่งรู้ละเอียดลึกซึ้ง สุดที่สัตว์ปวงจะหยั่ง รู้ธรรมชาตได้แท้จริงดังปัญญาของพระพุทธเจ้าได้ จึงเป็นพยานของธรรม ทรงกล้าตอบปัญหาแก่สมณพราหมณ์ที่มีปัญหาได้อย่างสง่างามโดยเชื่อมั่นว่า หลักธรรมที่พระองค์ตรัสรู้นั้นเป็นของจริง พิสูจน์ได้โดยการปฏิบัติ มีในแนวทางของพระองค์ตรัสรู้เท่านั้น จะพิสูจน์ได้ทางบรรลุธรรมจิตอย่างแท้จริง หลักปฏิจจสมุปบาทมี 2 นัย นัยหนึ่งคือจากอวิชชา จึงมีสังขาร นัยหนึ่งคือความเกิดของธรรมชาต นัยที่สองคือการตรัสรู้ธรรมของธรรมชาตคือความดับ ตอนต้นแสดง ความเกิดของสมุทัย

(ต้นหา) ตอนท้ายแสดงถึงการตรัสรู้ธรรมคือ นิโรธวาร อนุโลมปฏิโลมปฏิจสมุปบาท คำสอนเรื่องปฏิจสมุปบาท เมื่อนำมาพิจารณาในแง่ของแนวคิดทางปรัชญาแบบธรรมชาตินิยม จะเห็นได้ว่ามีความสอดคล้องกัน โดยเฉพาะในประเด็นการยอมรับความเป็นธรรมชาติของสรรพสิ่ง หลักคำสอนเรื่องนี้จึงน่าจะศึกษาในประเด็นที่สะท้อนแนวคิดแบบธรรมชาตินิยมได้เป็นอย่างดี

คำสอนเรื่องปฏิจสมุปบาท

ในประเด็นนี้จะได้กล่าวรายละเอียดเกี่ยวกับปฏิจสมุปบาทคือ 1) ความหมาย 2) คำไวพจน์ 3) ประเภท 4) ความหมายและความสัมพันธ์ขององค์ธรรมแต่ละข้อ 5) ความต่างกันระหว่างปฏิจสมุปบาทกับปฏิจจสมุปบาท และ 6) ความสำคัญ ดังนี้

1. ความหมายของปฏิจสมุปบาท

เมื่อก้าวตามรูปศัพท์แล้ว คำว่า ปฏิจสมุปบาท มาจากคาภาษาบาลีว่า “ปฏิจสมุปบาท” ซึ่งประกอบด้วยคำ ปฏิจ กับคำ สมุปบาท ปฏิจ แปลว่า อาศัย สมุปบาท (แยกเป็น ส ร่วม + อุปบาท เกิดขึ้น) แปลว่า การเกิดขึ้นร่วมกันเมื่อรวมคำ 2 เข้าด้วยกัน จึงแปลได้ว่า การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกัน การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันของอะไร คำตอบก็คือ การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันของอวิชชา สังขาร วิญญาณ นาม รูป สฬายณะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ 3 ในพระไตรปิฎก กล่าวว่า คำว่า “ปฏิจสมุปบาท” มาจากคำว่า ปฏิจจะ กับ สมุปบาท โดยที่ ปฏิจ หมายถึง กิริยา อาการที่อาศัยกัน และสมุปบาท หมายถึง การเกิดขึ้นโดยชอบ เมื่อรวมกันปฏิจสมุปบาท จึงหมายถึง ปัจจยที่อาศัยกันเกิดขึ้นโดยชอบ 4 หรือปัจจัยทั้งหลายที่อาศัยกันและกัน เป็นเหตุรวมกัน ยังผลธรรมให้เกิดขึ้นเสมอกัน คือ มิใช่ให้เกิดขึ้นเป็นส่วน ๆ และมิใช่ให้เกิดขึ้นก่อนและหลัง 5 พระธรรมโกศาจารย์(พุทธทาส) ได้อธิบายถึงความมุ่งหมายของปฏิจสมุปบาทว่า ปฏิจสมุปบาทมุ่งถึงอาการของสภาวะธรรมทั้งหลาย อาทิ อวิชชาอาศัยกันเกิดขึ้นร่วมกัน ต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน กล่าวคือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ เป็นต้น คำว่า ปฏิจสมุปบาท เล็งถึงอาการที่เมื่อสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย ทำให้สิ่งใหม่เกิดขึ้น นี่คือนิพจน์ปฏิจสมุปบาท 6 ธรรม 12 ประการนี้ต่างเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันเกิด มิใช่ต่างฝ่ายต่างเกิดด้วยตัวเอง โดด ๆ ปฏิจสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ก็ทรงมุ่งหมายที่จะทรงแสดงถึงภาวะที่ต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยให้กันและกันเกิดขึ้น

จึงกล่าวสรุปได้ว่า ปฏิจสมุปบาท มุ่งถึง อาการที่ธรรมทั้งหลาย อาทิ อวิชชา อาศัยกันและกันเกิดขึ้นร่วมกันโดยต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน ปฏิจสมุปบาทจึงมีฐานะและความสำคัญแปลพอให้ได้ความหมายในเบื้องต้นว่า การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดมีขึ้น หรือการที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา ปฏิจสมุปบาท เป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุบัติของพระศาสดาทั้งหลาย

2. คำไวพจน์ของปฏิจจสมุปบาท

ในปัจจุยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตทั้งหลายจะเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (ความจริง) นั้นก็ยังคงอยู่ ยังคงเป็นอัมมฐิตตา อัมมนิยามตา อิทัปปัจจยตา ตถตา อวิตถตา อนัญญุตตา”⁷

บรรจบ บรรณรุจิ อธิบายชื่อเรียกปฏิจจสมุปบาท ไว้ในหนังสือปฏิจจสมุปบาท ว่า 1. อัมมฐิตตาหรืออัมมฐิตี คือ ความดำรงอยู่ตามธรรม หมายถึง ความดำรงอยู่ตามปัจจัย สิ่งที่ยังดำรงอยู่ตามปัจจัยนั้น ก็คือ อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรามรณะ ซึ่งก็หมายความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้สังขารดำรงอยู่ สังขารเป็นปัจจัยให้วิญญาณดำรงอยู่ วิญญาณเป็นปัจจัยให้นามรูปดำรงอยู่ นามรูปเป็นปัจจัยให้สฬายตนะ (อายตนะ 6) ดำรงอยู่ สฬายตนะเป็นปัจจัยให้ผัสสะดำรงอยู่ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เวทนาดำรงอยู่ เวทนาเป็นปัจจัยให้ตัณหาดำรงอยู่ ตัณหาเป็นปัจจัยให้อุปาทานดำรงอยู่ อุปาทานเป็นปัจจัยให้ภพดำรงอยู่ ภพเป็นปัจจัยให้ชาติดำรงอยู่ ชาติเป็นปัจจัยให้ชรามรณะดำรงอยู่ เมื่อชาติชรามรณะยังดำรงอยู่แน่นอนว่า โสกะ (ความโสกะ) ปริเทวะ (ความร้องไห้ คร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) ก็ยังดำรงอยู่ด้วย 2. อัมมนิยามตา หรือ อัมมนิยาม คือ ความแน่นอนแห่งธรรมหรือความแน่นอนตามธรรม หมายถึง ความแน่นอนแห่งปัจจัยหรือความแน่นอนตามปัจจัย สิ่งที่ยังแน่นอนตามปัจจัยนั้นก็คือ อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรามรณะ ซึ่งก็หมายความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้สังขารเกิดแน่นอน สังขารเป็นปัจจัยให้วิญญาณเกิดแน่นอน วิญญาณเป็นปัจจัยให้นามรูปเกิดแน่นอน นามรูปเป็นปัจจัยให้สฬายตนะเกิดแน่นอน สฬายตนะเป็นปัจจัยให้ผัสสะเกิดแน่นอน ผัสสะเป็นปัจจัยให้เวทนาเกิดแน่นอน เวทนาเป็นปัจจัยให้ตัณหาเกิดแน่นอน ตัณหาเป็นปัจจัยให้อุปาทานเกิดแน่นอน อุปาทานเป็นปัจจัยให้ภพเกิดแน่นอน ภพเป็นปัจจัยให้ชาติเกิดแน่นอน ชาติเป็นปัจจัยให้ชรามรณะเกิดแน่นอน เมื่อมีชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ย่อมเกิดด้วยอย่างแน่นอน 3. อิทัปปัจจยตา คือ ความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย หมายถึง เมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้ก็มีตาม เมื่อสิ่งที่เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้นตาม สิ่งที่มีสิ่งนี้มีสิ่งนี้ก็มีตาม ก็คือ อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรามรณะ ซึ่งก็หมายความว่าเมื่ออวิชชา มีสังขารก็มีตาม เมื่อสังขารมีวิญญาณก็มีตาม เมื่อวิญญาณมี นามรูปก็มีตาม เมื่อนามรูปมี สฬายตนะก็มีตาม เมื่อสฬายตนะมี ผัสสะก็มีตาม เมื่อผัสสะมี เวทนามีตาม เมื่อเวทนามี ตัณหาที่มีตาม เมื่อตัณหา มีอุปาทานก็มีตาม เมื่ออุปาทานมี ภพก็มีตาม เมื่อภพมี ชาติก็มีตาม เมื่อชาติมี ชรามรณะก็มีตาม เมื่อชรามรณะมี โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสก็มีตามด้วย 4. ตถตา คือความเป็นเช่นนั้น หมายถึง ความเป็นจริงอย่างนั้น สิ่งที่เป็นจริงอย่างนั้น ก็คือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรณะ ซึ่งเป็นความจริงที่คงอยู่ตลอดเวลา และเป็นความจริงที่ว่า เมื่อมีชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นของจริงที่เกิดตามความจริง 5. อวิตถตา คือความเป็นไปไม่ได้ที่จะไม่เป็นเช่นนั้น หมายถึง ความเป็นจริงอย่างนั้นไม่ผันแปรไปเป็นความไม่จริง สิ่งที่เป็นจริงโดยไม่ผันแปรนั้น ก็คือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรณะ และก็เป็นความจริงโดยไม่มีทางผันแปรไปได้อีกที่ว่า เมื่อมีชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นจริงที่เกิดตามมาโดยไม่ผันแปร 6. อนัญญุตตา คือความไม่เป็นอย่างอื่น หมายถึงเป็นอย่างอื่นจากที่เป็นมานี้ไม่ได้ สิ่งที่เป็น

อย่างอื่นจากสิ่งที่เป็นมานี้ไม่ได้ก็คือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ และก็เป็นอย่างอื่นอย่างที่เป็นมานี้ไม่ได้ ก็คือ เมื่อมีชรา มรณะแล้ว โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นจริงตามที่เกิดมาโดยไม่ผันแปรเป็นอื่นไปจากนี้ไปได้ c)t 7. ปัจจัยการ คืออาการตามปัจจัย หมายถึง อาการที่เกิดขึ้นตามปัจจัย ซึ่งก็หมายความว่า อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรา มรณะ ต่างเกิดขึ้นตามปัจจัยปรุงแต่ง และเมื่อมีชาติชรา มรณะแล้ว โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เกิดตามปัจจัยด้วย 8 คำที่ใช้แทน (คำไวพจน์) เหล่านี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่เป็นเหตุและผลของสรรพสิ่งที่อยู่ในฐานะตัวธรรมชาติ กฎธรรมชาติ แม้จะใช้คำที่ต่างกันแต่ความหมายก็เหมือนกัน

3. ประเภทของปฏิจลสมุปบาท

พระพุทธพจน์ที่เป็นตัวบทแสดงปฏิจลสมุปบาทนั้น แยกได้ 2 ประเภท คือที่แสดงเป็นกลางๆ ไม่ระบุชื่อหัวข้อ อย่างหนึ่ง กับที่แสดงเจาะจงระบุหัวข้อปัจจัยต่างๆ ซึ่งสืบทอดกันโดยลำดับเป็นกระบวนการอย่างหนึ่ง อย่างแรกมักตรัสไว้นำหน้าอย่างหลัง เป็นทำนองหลักกลาง หรือหลักทั่วไป ส่วนอย่างหลัง พบได้มากมาย และส่วนมากตรัสไว้ล้วน ๆ โดยไม่มีอย่างแรกอยู่ด้วย อย่างหลังนี้อาจจะเรียกว่าเป็นหลักแจ้งหัวข้อ หรือขยายความ เพราะแสดงรายละเอียดให้เห็น หรือเป็นหลักประยุกต์ เพราะนำเอากระบวนการธรรมชาตินี้มาแสดงให้เห็นความหมายตามหลักทั่วไปนั้น อนึ่ง หลักทั้ง 2 อย่างนั้น แต่ละอย่างแบ่งออกได้เป็น 2 ท่อน คือ ท่อนแรกแสดงกระบวนการเกิด ท่อนหลังแสดงกระบวนการดับ และเป็นการแสดงให้เห็นแบบความสัมพันธ์ 2 นัย ท่อนแรกแสดงกระบวนการเกิดเรียกว่า สมุทวาร และถือว่าเป็นการแสดงตามลำดับ จึงเรียกว่า อนุโลมปฏิจลสมุปบาท เทียบในอริยสัจข้อที่ 2 คือ ทุกข์ สมุทัย ท่อนหลังแสดงกระบวนการดับ เรียกว่า นิโรธวาร และถือว่าเป็นการแสดงย้อนลำดับ จึงเรียกว่า ปฏิโลมปฏิจลสมุปบาท เทียบในอริยสัจข้อที่ 3 คือ ทุกขนิโรธ แสดงตัวบททั้ง 2 อย่าง ดังนี้

1. หลักทั่วไป 10

อิมสมิ สติ อิท โหติ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี

อิมสสุปปาทา อิท อุปปชติ เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

อิมสมิ อสติ อิท น โหติ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี

อิมสส นิโรธา อิท นิรุชฌติ เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับด้วย

พิจารณาตามรูปพยัญชนะ หลักทั่วไปนี้ เข้ากับชื่อที่เรียกว่า อิทัปปัจจยตา

2. แจกแจงหัวข้อ หรือหลักประยุกต์

แสดงแบบสายเกิดไปเป็นลำดับว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย

ขรามรณะจึงมีความโศก ความเศร้าครวญ ความทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ จึงมีพร้อมความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมิได้ด้วยประการฉะนี้

แสดงแบบสายด้อยลงลำดับว่า เพราะอวิชชาสารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับเพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับเพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ขรามรณะจึงดับ ความโศก ความเศร้าครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

จุดมุ่งหมายของพระองค์ในการยกเอาเรื่องปฏิจจสมุปบาทขึ้นแสดง ก็เพื่อแสดงกระบวนการเกิดดับของทุกข์ คำว่าทุกข์มีความสำคัญและมีบทบาทมากในพุทธธรรม แม้ในหลักธรรมที่สำคัญอื่น ๆ เช่น อริยสัจ 4 ไตรลักษณ์ เป็นต้น ก็มีคำว่าทุกข์ เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ ดังนั้น เพื่อความเข้าใจคำว่า “ทุกข์” ในพุทธธรรมให้ชัดเจน และพิจารณาความหมายกว้าง ๆ ของพุทธพจน์ที่แบ่งทุกข์ตา ออกเป็น 3 อย่าง คือ

1) ทุกขทุกข์ตา ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ คือ ความทุกข์กายทุกข์ใจ ไม่สบาย เจ็บปวด เมื่อยขบ โศกเศร้า เป็นต้น อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อ ตามสภาพ ที่เรียกกันว่า ทุกขเวทนา (ความทุกข์อย่างปกติที่เกิดขึ้น เมื่อประสบอนิฏฐารมณ์ หรือสิ่งกระทบกระทั่งบีบคั้น) **2) วิปริณามทุกข์ตา** ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความผันแปรของสุข คือความสุขที่กลายเป็นความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เพราะความแปรปรวนกลับกลายของมันเอง (ภาวะที่ตามปกติ ก็สบายดีเฉยอยู่ ไม่รู้สึกทุกข์อย่างใดเลย แต่ครั้นได้เสวยความสุขบางอย่าง พอสุขนั้นจางลงหรือหายไป ภาวะเดิมที่เคยรู้สึกสบายเป็นปกตินั้น กลับกลายเป็นทุกข์ไป เสมือนเป็นทุกข์แฝง ซึ่งจะแสดงตัวออกมาในทันทีที่ความสุขนั้นจืดจางหรือเลื่อนลงไป ยิ่งสุขมากขึ้นเท่าใด ก็กลับกลายเป็นทุกข์รุนแรงมากขึ้นเท่านั้น เสมือนว่าทุกข์ที่แฝงขยายตัวตามขึ้นไป ถ้าความสุขนั้นไม่เกิดขึ้น ทุกข์เพราะสุขนั้นก็ไม่มี แม้เมื่อยังเสวยความสุขอยู่ พอนึกว่าสุขนั้นอาจจะต้องสิ้นสุดไป ก็ทุกข์ด้วยหวาดกังวลใจหายไหวหวั่น ครั้นกาลเวลาแห่งความสุขผ่านไปแล้ว ก็หวงระลึกรู้ด้วยความละห้อยหาว่า เราเคยมีสุขอย่างนี้ๆ บัดนี้ สุขนั้นไม่มีเสียแล้วหนอ) **(3) สังขารทุกข์ตา** ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาพของตัวสังขารเอง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัยได้แก่ ชันธ์ 5 (รวมถึง มรรค ผล ซึ่งเป็นโลกุตระธรรม) เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นด้วยปัจจัยที่ขัดแย้ง มีการเกิดขึ้น และการสลายหรือดับไป ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง อยู่ในกระแสแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นสภาพซึ่งพร้อมที่จะก่อให้เกิดทุกข์ (ความรู้สึกทุกข์หรือทุกขเวทนา) แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและกระแสของมัน และเข้าไปฝืนกระแสอย่างทื่อๆ ด้วยความอยากความยึด (ตัณหาอุปาทาน) อย่างโง่ๆ (อวิชชา) ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องและปฏิบัติต่อมันด้วยปัญญาทุกข์ข้อสำคัญ คือข้อที่ 3 แสดงถึงสภาพของสังขารทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง แต่สภาพนี้จะก่อให้เกิดความหมายเป็นภาวะในทางจิตวิทยาขึ้นได้ในแง่ที่ว่า มันไม่อาจให้ความพึงพอใจโดยสมบูรณ์และสามารถก่อให้เกิดทุกข์ได้เสมอแก่ผู้เข้าไปเกี่ยวข้องด้วยอวิชชาตัณหาอุปาทาน

4. ความหมายขององค์ประกอบทั้ง 12 หัวข้อของปฏิจจสมุปบาท

หลักปฏิจจสมุปบาทนี้ ถูกนำมาแปลความหมายและอธิบายโดยนัยต่างๆ ซึ่งพอสรุปเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ดังนี้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2555)

1) การอธิบายแบบแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิต โดยการตีความพุทธพจน์บางแห่งตามตัวอักษร เช่น พุทธดำรัสว่า โลกสมุทัย เป็นต้น

2) การอธิบายแบบแสดงกระบวนการเกิด-ดับแห่งชีวิต และความทุกข์ของบุคคล ซึ่งแยกได้เป็น 2 นัย (1) แสดงกระบวนการช่วงกว้างระหว่างชีวิตต่อชีวิต คือแบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นการแปลความหมายตามรูปศัพท์อีกแบบหนึ่ง และเป็นวิธีอธิบายที่พบทั่วไปในคัมภีร์รุ่นอรรถกถา ซึ่งขยายความหมายออกไปอย่างละเอียดพิสดาร ทำให้กระบวนการนี้มีลักษณะเป็นแบบแผนมีขั้นตอนและคำบัญญัติเรียกต่างๆ จนดูสลับซับซ้อนแก่ผู้เริ่มศึกษา (2) แสดงกระบวนการที่หมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในทุกขณะของการดำรงชีวิต เป็นการแปล ความหมายที่แฝงอยู่ในคำอธิบายนัยที่ 1) นั้นเอง แต่เล็งเอาแก่นยอันลึกซึ้งหรือนัยประยุกต์ของศัพท์ตามที่เข้าใจว่าเป็นพุทธประสงค์ (หรือเจตนารมณ์ของหลักธรรม) เฉพาะส่วนที่เป็นปัจจุบัน วิธีอธิบายนัยนี้ ยืนยันตัวเองโดยอ้างพุทธพจน์ในพระสูตรได้หลายแห่ง เช่น ในเจตนาสูตร ทุกขนิโรธสูตร และโลกนิโรธสูตร เป็นต้น ส่วนในพระอภิธรรม มีบาลีแสดง กระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาททั้งหมดที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตอันเดียวไว้ด้วย จัดเป็นตอนหนึ่งในคัมภีร์ทีเดียว 2 ในการอธิบายแบบที่ 1 บางครั้งมีผู้พยายามตีความหมายให้หลักปฏิจจสมุปบาทเป็นทฤษฎีแสดงตน กำเนิดของโลก โดยถือเอาอวิชชาเป็นมูลการณ์ (The First Cause) แล้วจึงวิวัฒนาการต่อมาตามลำดับหัวข้อ ทั้ง 12 นั้น ซึ่งปฏิจจสมุปบาท ประกอบด้วยหัวข้อ 12 หัวข้อคือ 1) อวิชชา ความไม่รู้แจ้ง คือ ไม่รู้ความจริง หรือไม่รู้ตามเป็นจริง 2) สังขาร ความคิดปรุงแต่ง เจตจำนงและทุกสิ่ง ที่จิตได้สะสมไว้ 3) วิญญาณ ความรู้ต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ คือ การเห็น-ได้ยิน- ฯลฯ-รู้เรื่องในใจ 4) นามรูป นามธรรม และรูปธรรม ชีวิตทั้งกายและใจ 5) สฬายตนะ อายตนะ คือ ช่องทางรับรู้ 6 ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ 6) ผัสสะ การรับรู้ การประจวบกันของอายตนะ+อารมณ์ (สิ่งที่ถูกรับรู้)+วิญญาณ 7) เวทนา ความเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ 8) ตัณหา ความทะยานอยาก คือ อยากได้ อยากเป็น อยากไม่เป็น 9) อุปาทาน ความยึดติดถือมั่น การยึดถือค้างใจ การยึดถือเข้ากับตัว 10) ภพ ภาวะชีวิตที่เป็นอยู่ สภาพชีวิต ผลรวมกรรม ทั้งหมดของบุคคล 11)ชาติ ความเกิด ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลายที่ยึดถือเอาเป็นตัวตน 12) ชรามรณะ ความแก่-ความตาย คือ ความเสื่อมอินทรีย์-ความสลายแห่งขั้น

5. คำจำกัดความองค์ประกอบหรือหัวข้อทั้ง 12 ตามแบบ

1. อวิชชา = ความไม่รู้ทุกข - สมุทัย - นิโรธ - มรรค (อริยสัจ 4) และ (ตามแบบอภิธรรม) ความไม่รู้หนก่อน - หนหน้า - ทั้งหนก่อนหนหน้า - ปฏิจจสมุปบาท

2. สังขาร = กายสังขาร วีสังขาร จิตตสังขาร และ (ตามนัยอภิธรรม) ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อาเนญญาภิสังขาร

3. วิญญาณ = จักขุ-โสต-ฆาน-ชีวหา-กาย-มโนวิญญาณ (วิญญาณ 6)

4. นามรูป = นาม (เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ) หรือตามแบบอภิธรรม (เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ) + รูป (มหาภูต 4 และรูปที่อาศัยมหาภูต 4)
5. สฬายตนะ = จักขุ – ตา โสตะ – หู ชานะ – จมูก ชิวหา – ลิ้น กาย – กาย มโน – ใจ
6. ผัสสะ = จักขุสัมผัส โสตะ- ชานะ- ชิวหา- กาย- มโนสัมผัส (สัมผัส 6)
7. เวทนา=เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส จากโสตะ- ชานะ- ชิวหา- กาย- และมโนสัมผัส (เวทนา 6)
8. ตัณหา = รูปตัณหา (ตัณหาในรูป) สัททตัณหา (ในเสียง) คันธตัณหา (ในกลิ่น) รสตัณหา (ในรส) โผฏฐัพพตัณหา (ในสัมผัสทางกาย) อัมมตัณหา (ในธรรมารมณ์) (ตัณหา 6)
9. อุปาทาน = กามุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ต่างๆ) ทิฏฐุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ คือ ความเห็น ข้อยึดถือ ลัทธิ ทฤษฎี ต่างๆ) สิลัพพตูปาทาน (ความยึดมั่นในศีลและพรตว่าจะทำให้คนบริสุทธิ์ได้) อัตตวาหุอุปาทาน (ความยึดมั่นในอัตตา สร้างตัวตนขึ้นยึดถือไว้ด้วยความหลงผิด)
10. ภพ = กามภพ รูปภพ อรูปภพ อีกนัยหนึ่ง = กรรมภพ (บุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร อาเนญชา ภิสังขาร) กับ อุปัตติภพ (กามภพ รูปภพ อรูปภพ, สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานา สัญญาภพ, เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปญจโวการภพ)
11. ขาติ = ความปรากฏแห่งขันธทั้งหลาย การได้มาซึ่งอายตนะต่าง ๆ หรือความเกิดความปรากฏขึ้นของธรรมต่างๆ เหล่านั้น ๆ
12. ชรามรณะ = ชรา (ความเสื่อมอายุ ความห่อหม่อมอินทรีย์) กับมรณะ (ความสลายแห่งขันธ ความขาดชีวิตินทรีย์) หรือ ความเสื่อมและความสลายแห่งธรรมต่างๆ เหล่านั้น

6. ความสำคัญของปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักคำสอนที่มีความสำคัญเรื่องหนึ่ง ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้กล่าวถึงความสำคัญรวมไปถึงอานิสงส์ของปฏิจจสมุปบาท เช่น 1) การเห็นปฏิจจสมุปบาท คือการเห็นธรรม ดังพระพุทธรังษว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจสมุปบาท” 152) ปฏิจจสมุปบาท คือหลักอริยสัจ 4 เพราะอริยสัจ 4 มีตรัสไว้ทั้งในรูปของสมุทยวาร สายเกิดและนิโรธวาร สายดับ หรือทั้งฝ่ายเกิดทุกข์และฝ่ายดับทุกข์ เป็นธรรมที่ทรงแสดงแล้วไม่มีใครข่มขี่คัดค้านได้ 16 3) ปฏิจจสมุปบาท เป็นธรรมที่แสดงโดยความเป็นกลาง (มัชฌิมนธรรมเทศนา) เพราะอยู่กึ่งกลางระหว่างทัศนะที่ สุดโต่ง 2 อย่างคือ อัตถิตา กับ นัตถิตา 17 4) ประโยชน์ของการรู้ปฏิจจสมุปบาท การรู้ปฏิจจสมุปบาท ก่อให้เกิดประโยชน์มากมายหลายอย่าง ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงความสำคัญเกี่ยวกับรู้ปฏิจจสมุปบาทไว้ เช่น รู้ปฏิจจสมุปบาท ชื่อว่าเป็นธรรมกถึกแท้จริง 18 รู้ปฏิจจสมุปบาท ช่วยให้คลายความยึดมั่น 19 เมื่อบุคคล รู้ปฏิจจสมุปบาท ช่วยให้เห็นแจ้งในกาลทั้งสาม 20

จากที่กล่าวมาทั้งหมด พอจะสรุปได้ว่า หลักคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทหรืออทิปปัจจยตาใน พระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญ และมีเนื้อหาสาระครอบคลุมหลักธรรมทุกหมวดทุกข้อ ปฏิจจสมุปบาท กับอทิปปัจจยตานี้ หากจะมองในแง่มุมที่ต่างกันก็มองได้ หากจะมองในแง่มุมที่เหมือนกันก็

มองได้ จึงดูเหมือนจะมีความไม่แตกต่างในความแตกต่างกัน ในหัวข้อต่อไปจะได้กล่าวถึงการตีความเรื่อง อธิปไตยของท้าวพญามังราย ซึ่งผู้เขียนจะใช้คำว่าอธิปไตย ซึ่งในทัศนะของพญามังรายแล้ว ถือว่าอธิปไตยตามมีความหมายกว้างทั่วไป จะใช้กับรูปธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ในกรณีใดกรณีหนึ่ง ก็ยังได้ เป็นกฎวิทยาศาสตร์ทั่วไปก็ได้ ส่วนปฏิจจสมุปบาทนั้น มุ่งหมายใช้เฉพาะเรื่องทุกข์และดับทุกข์โดยตรงในพระพุทธศาสนาเท่านั้น

ปฏิจจสมุปบาทกับโทมนัส อุปายาส

โทมนัส ในทุกขอริยสัจนั้นเป็นโณ ความไม่สำราญ ความลำบากอันมีทางใจ ความไม่สำราญ ความลำบากที่สัตว์เสวยแล้วเกิดแต่สัมผัสทางใจ กิริยาอันไม่สำราญ ทุกขเวทนาซึ่งเกิดแต่สัมผัสทางใจ นี้ท่านกล่าวว่า โทมนัส ฯ

คำว่า โทมนัส เป็นคำภาษาบาลีโดยตรง [อ่านตามภาษาบาลีว่า โท - มะ - นัต - สะ มีรากศัพท์มาจากคำ 2 คำ รวมกัน คือ คำว่า ทู (เสีย,ไม่ดี) กับคำว่า มน (ใจ) แปลง อุ เป็น โอ สุต มาจาก ภาว (ความเป็น) จึงรวมกันเป็น โทมนัส] เขียนเป็นไทยได้ว่า โทมนัส แปลว่า ความเป็นผู้มีทุกข์ใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสียใจ ตามข้อความจากพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ ว่า

“ ความทุกข์ทางใจ มีลักษณะบีบคั้นใจ ชื่อว่า โทมนัส ”

ตัวอย่างลักษณะของบุคคลผู้ถูกความทุกข์ทางใจครอบงำ มีดังนี้

“บุคคลผู้เต็มไปด้วยทุกข์ทางใจ ย่อมสยายผม ย่อมขยี้อก ย่อมกลิ้งเกลือกไปมา ย่อมโดดเหว ย่อมนำคัสตรา มา ย่อมเคี้ยวยาพิษ ย่อมเอาเชือกแควนคอ ย่อมเข้าไปสู่กองไฟ เป็นผู้มีใจเดือดร้อน โดยประการนั้นๆ เป็นผู้มีจิตรุ่มร้อนอยู่ ย่อมคิดถึงเรื่องวิปริตนั้นๆ ”

(จาก สัมโมหิโนทนี อรรถกถา พระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์)

ตราบใดที่ยังไม่ได้รู้แจ้งอริยสัจธรรมถึงความเป็นพระอนาคามีบุคคล ยังเป็นผู้ไม่พ้นจากทุกข์ใจ เสียใจ อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากเหตุ คือ กิเลส เพราะยังมีกิเลส จึงยังไม่พ้นจากทุกข์ใจ ซึ่งเป็นกิเลสทุกข์ กล่าวคือทุกข์เพราะกิเลส เช่น ทุกข์เกิดจากการพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก ทุกข์เกิดจากการพบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจ เป็นต้น เมื่อประสบกับสิ่งดังกล่าว ผู้ที่ยังดับโทสะยังไม่ได้ ก็ย่อมเกิดความทุกข์ใจ มีความประทุพจน์เป็นไปในลักษณะต่างๆ เป็นอกุศลจิตประเภทโทสมูลจิต (จิตที่มีโทสะเป็นมูล) มีโทมนัสเวทนา ซึ่งเป็นความรู้สึกที่ไม่สบายใจเกิดร่วมด้วย

เพราะยังมีกิเลสนี้เอง จึงฟังพระธรรม ศึกษาพระธรรม ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดง พระธรรมที่พระองค์ทรงแสดงตลอด 45 พรรษานั้น เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่ได้ฟัง ได้ศึกษาอย่างแท้จริง เพราะสามารถนำออกไปจากทุกข์ทั้งปวงได้จริง นำมาซึ่งประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง คือ การรู้แจ้งอริยสัจธรรม ประจักษ์แจ้งพระนิพพานดับกิเลสถึงความเป็นพระอริยบุคคลชั้นต่างๆ

ในชีวิตประจำวัน สิ่งที่เป็นสาระที่สำคัญที่สุดในชีวิต คือ ความเข้าใจพระธรรม ผู้ที่ได้สะสมเหตุที่ดีมาแล้ว เห็นประโยชน์ของความเข้าใจพระธรรม จึงฟังพระธรรมด้วยความตั้งใจเพื่อความเข้าใจอย่างถูกต้องตรงตามพระธรรม บุคคลผู้ที่ได้ศึกษาพระธรรม ฟังพระธรรมเป็นปกติบ่อยๆ เนื่องจากไม่ขาดการฟัง ย่อมเป็นเหตุให้ความเข้าใจเจริญขึ้น ขณะที่เกิดความเข้าใจ นั้น ย่อมไม่ทุกข์ใจ เพราะในขณะนั้นจิตเป็นกุศลประกอบด้วยปัญญา ขณะนั้นอกุศลเกิดไม่ได้ เมื่อมีความเข้าใจเจริญขึ้นไปตามลำดับ ย่อมจะทำให้รู้จักตัวเองตามความเป็นจริง รู้ว่าสิ่งใดควรกระทำ สิ่งใดควรเว้น อะไรเป็นประโยชน์ อะไรเป็นโทษ แล้วกระทำการที่ควรกระทำ เว้นสิ่งที่ควรเว้น ย่อมจะทำให้เป็นผู้อยู่เป็นสุขตามสมควร ดำเนินชีวิตเป็นไปในทางที่ถูกต้องยิ่งขึ้น เป็นชีวิตที่ประเสริฐกว่าชีวิตของผู้ที่ไม่ได้ศึกษาพระธรรมหรือศึกษาแต่ศึกษาผิด ปฏิบัติผิด แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ก็ยังไม่พ้นจากทุกข์เพราะยังไม่ได้ดับกิเลสอะไรๆ เลย อกุศลยังเกิดขึ้นได้ตามเหตุปัจจัย จนกว่าจะมีปัญญาเจริญขึ้นจนถึงขั้นที่สามารถดับกิเลสทั้งหลายได้ ทุกข์ก็จะเบาบางลงไปตามลำดับ กว่าที่จะถึงตรงนั้นได้ ก็ต้องได้ฟังพระธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดง

อุปายาส ในพุทธอริยสัจนั้นเป็นฉน ความแค้น ความเคือง ความเป็นผู้แค้น ความเป็นผู้เคือง แห่งบุคคลผู้ถูกความฉิบหายแห่งญาติกระทบเข้าก็ดี ... ผู้ถูกเหตุแห่งทุกข์อื่นๆ กระทบเข้าก็ดี นี่ท่านกล่าวว่า อุปายาส ฯ

อุปายาส คือ ความแค้น ความคับแค้น ภาวะของบุคคลผู้แค้น ภาวะของบุคคลผู้คับแค้น ของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกรังแกคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว

อุปายาสทุกข์ ทุกข์เพราะความคับใจ ตรอมใจ

สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสเทศนาในอุปายาสทุกข์ มีเนื้อความตามพระบาลีว่า ทุกข์อันใดที่ทำให้บังเกิดระสอระอวลด้วยความคับแค้นใจ อันเนื่องมาจากการสูญเสียญาติที่ดีมีกรรมแห่งมารดาบิดาที่ดี การสูญเสียสมบัติ ยศ บริวารก็ดี เหล่านี้คืออุปายาสทุกข์

ท่านผู้มีปัญญาก็สังเกตเห็นว่า โสภทุกขนั้นอุปมาเสมือนดังบุคคลเคี้ยวน้ำมันให้เดือดอยู่ภายในภาชนะบนเตาไฟ ปริเทวทุกขนั้นอุปมาเสมือนดังบุคคลเร่งไฟให้น้ำมันร้อนขึ้นจนพุ่งเดือดล้นออกมาจากภาชนะ ส่วนอุปายาสทุกขนั้นอุปมาเสมือนดังน้ำมันซึ่งยังคงค้างเหลืออยู่ในภาชนะนั้น

อธิบายว่า **โสภทุกข** นั้นเกิดขึ้นภายในกระทำให้จิตใจเดือดร้อนอยู่ภายใน **ปริเทวทุกข** นั้นเมื่อบังเกิดขึ้นแล้วกระทำให้ น้ำตาไหลพุ่มพองนองเนตรปรากฏแก่ชนทั้งปวง ส่วน **อุปายาสทุกข** นั้นเกิดขึ้นในขณะที่ น้ำตาแห้งไปแล้ว แต่ความขัดแค้นแน่นทรวงยังระสอระอวลอยู่ในจิต

ความคับแค้น ที่เกิดแต่ความทุกข์ทางใจ ซึ่งมีประมาณยิ่ง ของผู้ที่ถูกความฉิบหายแห่งญาติเป็นต้น ถูกต้องนั้นแล ชื่อว่าอุปายาส. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า เป็นธรรมอย่างหนึ่งซึ่งเนื่องด้วยสังขารชั้นธ. อุปายาสนั้นมีความทุกข์เป็นอรรถ เพราะอุปายาสนั้นเป็นทุกข์เพราะเป็นสังขารธรรม คือเพราะเผาใจ และเพราะทำกายให้ตกต่ำ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า :- เพราะอุปายาสให้เกิดทุกข์ มีประมาณยิ่ง คือเผาใจ และทำกายให้ตกต่ำ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทุกข์. อนึ่ง ในบทนี้ ความโสภ พึงเห็นเหมือนการหุงต้มภายในภาชนะด้วยไฟ

อ่อนๆ . ประเทาะ ฟังเห็นเหมือนการลั่นออกนอกภาชนะของอาหารที่หุงต้มด้วยไฟแรง. อุปายาส ฟังเห็นเหมือนการเคี้ยวอาหารที่เหลืออกจากลั่นออกภายนอก ลั่นออกไม่ได้อีก เคี้ยวภายในภาชนะนั้นแหละจนกว่าจะหมด

ปฏิจจสมุปบาทสงเขปกลา

องค์ธรรมของปฏิจจสมุปบาท 12 ประการนั้น ณ ที่นี้ ยกเอาชาติ ขึ้นมาแสดงเป็นประเภทแรก เราท่านทั้งหลายที่กำลังนั่งกันอยู่นี้ หมายความว่า มีชาติเกิดขึ้นแล้วทั้งนั้น เมื่อชาติเกิดขึ้นแล้ว ก็มีชราและมรณะติดต่อกันไปเรื่อย ๆ ที่จริง ชรา นั้นมิได้หมายความว่า แก่หง่อม ดังที่สามัญชนรู้จักกัน แม้แต่เพียงรูปนามเคลื่อนจากสภาวะเดิมไปนิดเดียวเท่านั้นก็เป็นชราแล้ว ตอนแรก ๆ เรียกว่า แก่ขึ้น คนสามัญชนไม่ค่อยจะรู้จักกัน เช่น เด็ก ๆ เป็นหนุ่มเป็นสาวขึ้นมา ก็พากันนิยมชื่นชมยินดี เมื่อเป็นหนุ่มเป็นสาวเต็มที่แล้วก็แก่ลง ตอนที่แก่ลงจึงค่อยรู้จัก และรู้สึกไม่นิยมชื่นชมยินดีเหมือนเมื่อแก่ขึ้น ในระยะที่ชรา มรณะ โสกะ ประเทาะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เกิดขึ้นนี้ท่านเรียกว่า อาสวะ และอาสวะนี้เป็นเหตุให้เกิดอวิชชาขึ้นอีก เพราะฉะนั้น ปฏิจจสมุปบาท จึงมีอาการวทวนเป็นวงกลม คนผู้ตกอยู่ในอำนาจ ปฏิจจสมุปบาท จึงวทวนคือเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสารไม่รู้จักจบจักสิ้นสักที มีอาการเหมือนมด ซึ่งเดินวนเวียนอยู่ที่ขอบปากถ้วยแก้ว ฉะนั้น องค์ธรรมในปฏิจจสมุปบาทนั้น แต่ละประการต่างก็เป็นปัจจัยอุดหนุนเกื้อกูลให้กันและกันเกิดขึ้นเป็นทอด ๆ ดังนี้

“ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกะปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมภวนติ” เพราะชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชราและมรณะ ซึ่งเป็นผลโดยตรง และเกิด โสกะ ประเทาะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ซึ่งเป็นผลโดยอ้อม “เอวเมตสฺส เภวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺภูโย โหติ” กองทุกข์สิ้นทั้งมวลนั้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยเหตุปัจจัยเป็นทอด ๆ ด้วยประการฉะนี้ และเมื่อชรา มรณะ โสกะ ประเทาะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เหล่านี้เกิดขึ้นแล้ว เป็นอาสวะกิเลสทั้งสิ้น อาสวะก็เป็นเหตุให้เกิดอวิชชาขึ้นอีก แล้วก็เกิดสังขาร วิญญาณ และนามรูปเป็นลำดับไปอีก มันมีอาการวทวนเป็นวงกลมซึ่งเรียกว่า สังสารวัฏ เหมือนกับมดเดินวนเวียนที่ขอบปากถ้วยแก้วอย่างนี้แล

เมื่อได้ยกปฏิจจสมุปบาทมาแสดงโดยสังเขปดังนี้ แล้วปัญหาที่จะพิจารณาศึกษาต่อไปนั้น ก็คือ ทำอย่างไร เราจึงจะหลุดพ้นไปจากอำนาจปฏิจจสมุปบาท หรือหลุดพ้นไปจากความเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ เพราะการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏนั้น มันเป็นทุกข์อย่างใหญ่หลวงดังกล่าวมาแล้ว มันเป็นทุกข์อย่างไร ?

ที่จริง เมื่อเราพิจารณาเพียงชั่วชาติเดียวเท่านั้น เราก็จะมองเห็นได้ทีเดียวว่า คนเราเกิดขึ้นมาแล้ว ไม่ใช่ดำรงคงที่อยู่ แต่มันต้องแก่ต้องเจ็บ และต้องตายในที่สุด เพียงเท่านี้ก็มองเห็นว่า เป็นทุกข์อย่างน่ากลัวแล้ว ยิ่งพิจารณาดูไปกว้าง ๆ ตามหลักฐานที่ท่านแสดงไว้ ยิ่งจะเป็นสิ่งที่น่าสะอิดสะเอียนหวาดกลัวอย่างที่สุด เพราะการเกิดนี้ จะเลือกเอาเองตามชอบใจไม่ได้ ต้องเกิดขึ้นตามอำนาจของกรรม และกรรมนี้ก็มีทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรม ถ้าเราไปพลาดพลั้งเข้า เราก็จะทำอกุศลกรรมไว้อย่างเหลือหลาย ที่จริงอกุศลกรรมนั้นเราต้องเคยทำมาอย่างแน่นนอนทีเดียว เพราะเราท่านทั้งหลายได้เคยเกิดมาแล้วอย่างนับชาตินับภพไม่ถ้วน

ตามหลักฐานที่ท่านแสดงไว้ คนเราเกิดมาแต่ละชาตินั้น เกิดในทุคติภูมิมากกว่าเกิดในสุคติภูมิ ลองพิจารณากันดูเพียงง่าย ๆ อย่างนี้ว่า ที่เกิดเป็นมนุษย์มีสักเท่าไร ที่เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานมีสักเท่าไร เพราะจะ

เห็นได้ว่า สัตว์ที่ไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานนั้น มันช่างมากมายเสียเหลือเกิน พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้มาแล้ว มากต่อมากพระองค์ด้วยกันและพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์นั้น ได้ทรงช่วยหรือสัตว์เข้าสู่ปรีณิพพานถึง 24 อสงไขย แล้วทำไมพระพุทธเจ้าไม่ทรงโปรดเราในจำนวนนั้นบ้างเลย เรายังอยู่รอดพระเนตรพระกรรณมาจนบัดนี้ สงสัยว่า ในระหว่างกาลอันยืดยาวนั้น เราจะไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน หรือเป็นสัตว์นรกอยู่เสียทีเดียว การที่เราได้เกิดเป็นคน และได้มานั่งฟังเทศน์ฟังธรรมอยู่อย่างขณะนี้ ก็เห็นจะน้อยครั้งเต็มทีและคงจะเป็นจำพวกที่ฟังเทศน์ง่วงนอนดูละครตาแจ้งด้วย พระพุทธเจ้าจึงทรงโปรดไม่ได้ เพราะฉะนั้นทุกคนที่เกิดมาแล้ว คงจะได้ประสบทุกข์กันมาอย่างมากมายนักหนาทีเดียว

การที่คนเราเกิดมาเป็นทุกข์นั้น ถ้ายิ่งคิดยิ่งพิจารณาก็ยิ่งเห็นทุกข์มากขึ้น อย่างเหลือที่จะพรรณนา และต่อไปนี้ ถ้าไม่คิดแก้ไขปรับปรุงตนเองเสียใหม่ คือไม่ปฏิบัติตนให้พ้นไปจากความวอกวน ด้วยอำนาจ ปฏิจจสมุปบาทแล้ว ข้างหน้ายังจะต้องประสบกับความทุกข์ อีกอย่างมากมายเหลือหลาย เหมือนอย่างอดีตที่เคยได้ประสบพบเห็นมานั้นแหละ

เพราะฉะนั้น เมื่อเราได้เกิดมาเป็นมนุษย์ ได้พบพระพุทธศาสนา ได้รู้จักทางปฏิบัติ ที่จะทำตนให้หลุดพ้นจากทุกข์แล้วเช่นนี้ ควรภูมิใจว่า เป็นโชคกลางอันใหญ่หลวงสมควรแท้ทีเดียวที่จะพึงลงมือปฏิบัติธรรม ก็มีภูมิจริยตามพระพุทธโอวาท เพื่อความหลุดพ้นจากกองทุกข์อันน่าสยดสยอง น่าสอ ดุ้งหวาดกลัวเห็นปานนั้น ดังตัวอย่างที่พระสาวกผู้เจริญรอยตามพระพุทธองค์ ได้พ้นจากกองทุกข์ไปแล้วก็ปรากฏอยู่มากมาย และการปฏิบัติธรรมนั้นเราไม่ต้องแสวงหาทรมอนภายนอกอะไร ให้เป็นการลำบากยากเย็นเพียงแต่ตัดสินใจให้แน่วแน่ แล้วลงมือปฏิบัติตามหนทาง ที่พระพุทธองค์ทรงประทานไว้แล้วเท่านั้น ประกอบด้วยสมัยนี้ ครูบาอาจารย์ ผู้เป็นกัลยาณมิตรสามารถจะสอนศิษย์ได้ก็พอมีอยู่ตามสมควรแล้ว

สรุปและวิเคราะห์

จากที่กล่าวมา ปฏิจจสมุปบาท มุ่งถึงอาการที่ธรรมทั้งหลาย อาทิ อวิชชา อาศัยกันและกันเกิดขึ้นร่วมกันโดยต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน ปฏิจจสมุปบาทจึงฐานะและความสำคัญแปลพอให้ได้ความหมายในเบื้องต้นว่า การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมีขึ้น หรือการที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติดี ความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุปบัติของพระศาสนาทั้งหลาย ปฏิจจสมุปบาทมีความสัมพันธ์กับโทมนัส เป็นหนึ่งในทุกข์ที่ระบุไว้ใน ทุกขอริยสัจ โทมนัส คือ ความทุกข์ทางจิต ความไม่สำราญทางจิต ความเสวยอารมณ์อันไม่ดีที่เป็นทุกข์ ซึ่งเกิดแต่มนัสสัมผัส และอุปายาส ความแค้น ความคับแค้น ภาวะของบุคคลผู้แค้น ภาวะของบุคคลผู้คับแค้น ของบุคคลผู้ประกอบด้วย ความพิชิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกรังแกคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว

เอกสารอ้างอิง

- บรรจบ บรรณรุจิ. (2545). *ปฏิจลสมุปบาท* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร: พรบุญการพิมพ์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2555). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย* (พิมพ์ครั้งที่ 35). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธรรม.
- พระพุทโธสเถระ. (2546). *คัมภีร์วิสุทธิมรรค* (สมเด็จพระพุฒาจารย์ แผล, พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินต์.
- พุทธทาสภิกขุ. (2537). *อิทัปปจยดา* (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา.
- ภัทราภรณ์ มูลสวัสดิ์. (2526). *ความคิดแบบธรรมชาตินิยมในพุทธปรัชญา* (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย). บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วัชร งามจิตรเจริญ. (2561). *พระพุทธศาสนาเถรวาท* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพมหานคร: บริษัทพิมพ์ดีการพิมพ์ จำกัด.
- วิทย์ วิศเวทย์. (2542). *ปรัชญาทั่วไปมนุษย์โลกและความหมายของชีวิต* (พิมพ์ครั้งที่ 15). กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์.
- ขุททกปาฐะ, เล่ม 31, หน้า 174, ข้อ 494.
- ขุททกอุทาน, เล่ม 44, หน้า 59.
- มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก, เล่ม 13, หน้า 337, ข้อ 407.
- มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก, เล่ม 12, หน้า 406, ข้อ 441.
- มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก, เล่ม 12, หน้า 346, ข้อ 254 (*มหาหัตถิปโทปมสูตร*).
- มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก, เล่ม 12, หน้า 402-406, ข้อ 434-441.
- สังยุตตนิกาย ขุททกวรรค, เล่ม 25, หน้า 1, ข้อ 1.
- สังยุตตนิกาย นิทานวรรค, เล่ม 16, หน้า 20, ข้อ 35.
- สังยุตตนิกาย นิทานวรรค, เล่ม 16, หน้า 46, ข้อ 46 (*ธรรมกถิกสูตร*).
- สังยุตตนิกาย นิทานวรรค, เล่ม 16, หน้า 1, ข้อ 1-3.
- สังยุตตนิกาย นิทานวรรค, เล่ม 16, หน้า 2, ข้อ 3-8.
- สังยุตตนิกาย นิทานวรรค, เล่ม 16, หน้า 43-44, ข้อ 15 (*กัจจานโคตตสูตร*).
- สังยุตตนิกาย นิทานวรรค, เล่ม 16, หน้า 50, ข้อ 18 (*อเจลกัสสสูตร*).
- สังยุตตนิกาย นิทานวรรค, เล่ม 16, หน้า 63, ข้อ 23-24 (*ปัจจยสูตร*).
- อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต, เล่ม 20, หน้า 501, ข้อ 169-170 (*ติตถสูตร*).